

GROETEN UIT ARNHEM

Ronald Wilfred Jansen zocht tal van oude foto's en prentbriefkaarten van Arnhem op in het Gelders Archief en maakte vervolgens van elke oude foto en prentbriefkaart een recente foto vanaf dezelfde plek, waar ooit een andere fotograaf werd 'gegrepen' door een bepaald straatbeeld, gebouw of natuurschoon. Het aanzien van de stad is de afgelopen eeuw erg veranderd. Waar ooit een herenhuis stond, staat nu een flatgebouw. Een kerk is nu een tentoonstellingsruimte geworden. Auto's hebben koetsen verdreven. Waar in het verleden edelherten liepen, staan nu woningen. Wie goed kijkt, ziet echter nog oude gevels en straatpatronen. Groeten uit Arnhem laat zien wat er verdwenen en behouden is in het centrum, de stadsrand en het buitengebied van de huidige gemeente Arnhem. Een en ander rijkelijk geïllustreerd met kaartmateriaal, krantenartikelen en advertenties.

Plattegrond Arnhem en omgeving, 1918

Topotijdreis

Plattegrond Arnhem en omgeving, 2018

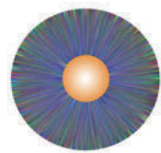
Topotijdreis

GROETEN UIT ARNHEM

HONDERD JAAR VERANDERINGEN IN DE STAD

Ronald Wilfred Jansen

Uitgeverij RWJ-PUBLISHING

Oorlogsschade. Gezicht op de Markt, op de achtergrond de Grote Kerk of Sint Eusebiuskerk. Links het Rijksarchief. Datum: 1945

Nationaal Archief

ARNHEM, EEN VERANDERENDE STAD

Het Geldersch Archief heeft tal van mooie oude foto's en prentbriefkaarten in zijn collectie, die zijn gemaakt door fotografen die werden getroffen door een straattaferel, gebouw of natuurschoon in Arnhem. Het staan op dezelfde plek als de fotograaf van toen, maar in een heel andere tijd, levert een vervreemdend en sensationeel gevoel op. Vaak zijn bepaalde gevels en stratenpatronen nog wel herkenbaar; nog bestaande oude gebouwen zijn als bakens in een voor het overige veranderend (stedelijk) landschap. Zo is bijvoorbeeld het stationsgebied in Arnhem onherkenbaar veranderd. Zonder het verleden te willen idealiseren, kan het zien van ogen pittoreske straattaferelen met fraaie gebouwen op de met veel zorg gemaakte prentbriefkaarten gevoelens van melancholie oproepen.

De mensen zagen er vroeger anders uit, gedroegen zich afwijkend vergeleken met nu, deden andersoortig werk, leefden in andere huizen, waren meer aan hun woon- en werkplaats gebonden, gebruikten andere vervoermiddelen, zoals de stoomtram en de koets, leefden meer buiten en kenden nog geen televisie en internet. Hoe was het voor die mensen toen om te leven in Arnhem? Hierbij stilstaan is moeilijk in een tijd van gehaaste mensen, toeterende auto's en wild overstekende fietsers.

Prentbriefkaarten zijn belangrijk als tijdsdocument en geven ons een beeld van hoe Arnhem sedert eind 19^e eeuw veranderd is. Wie goed kijkt ziet echter ook nog sporen uit veel oudere tijden, bijvoorbeeld uit de Middeleeuwen toen Graaf Otto III van Gelre (circa 1215-1271) in 1233 stadsrechten verleende aan Arnhem en hij verdedigingswerken rondom de stad liet bouwen. Na de Middeleeuwen vielen de talrijke kloostergronden in de stad uiteen om plaats te maken voor vele grote buitenplaatsen en landgoederen. Bestaande wandelparken in Arnhem, zoals Angerenstein, herinneren hieraan. In het begin van de 16e eeuw vormde Sonsbeek met Zypendaal, Gulden Speijker en de Gulden Bodem een uitgestrekte bezitting van Hertog Karel van Gelre (1467-1538).

Het duurde tot 1817 voordat Arnhem de hoofdstad van Gelderland werd. Op de fundamenten van de gesloopte stadsmuur bouwde architect Hendrik Willem Fromberg (1812-1882) grote herenhuizen in neoclassicistische stijl langs de nieuwe singels. Door het verdwijnen van de vestigingswerken kwam de stad in directe verbinding met de bossen en heuvels van de Veluwe. Veel natuur is inmiddels opgeslokt door bebouwing, maar nog steeds loopt de stad langzaam over in het omringende groen. Handelaars en bankiers die veel geld hadden verdiend in de overslaghandel over de Rijn met Duitsland en de aanleg van verharde rijksstraatwegen naar het Veluwe achterland lieten riante huizen bouwen aan de Rijn en langs uitvalswegen, zoals de Amsterdamseweg.

De rijke burgerij liet vanaf begin 19e eeuw in de buitengebieden veel uitgestrekte heidevelden ontginnen om hierop bomen te laten planten. Vooral vanuit België was veel vraag naar mijnhout. Zo werkten er veel arbeiders voor Alwina Gravin von der Goltz-Brantsen (1894-1957) in het bos en op de heide in Schaarsbergen. In het begin van de 19e eeuw breidde Hendrik Jacob Carel Johan Baron van Heeckeren (1785-1862) Sonsbeek uit in een privépark in Engelse landschapsstijl. Hij liet grote zwerfkeien van de 'Hooge Veluwe' aanvoeren om rotspartijen van de Grote Waterval te vormen. Tuinarchitect Johan David Zocher (1763-1817) maakte de ongeëvenaarde bospartijen op Sonsbeek.

Ook de industrialisatie had een grote impact op Arnhem. De stoomtrein maakte het vanaf 1845 mogelijk voor mensen uit het westen om Arnhem te bereiken. Veel rijke oud- Indiëgangers, zoals voormalige handelaren, oud-officieren en suiker- en tabaksplanters, verhuisden naar Arnhem en lieten daar riante villa's bouwen langs ondermeer de Velperweg en de Utrechtseweg teneinde aldaar van hun oude dag te genieten. In Arnhem zijn de sporen van de rijke Indische tijd nog steeds te zien. Arnhem trok niet alleen rijke burgers aan, maar ook steeds meer arbeiders die werden ingeschakeld in de talloze grote bouwprojecten, zoals de aanleg van een spoorlijn op een grote spoordijk en de bouw van Muis Sacrum in 1847. De gemeente en bedrijven deden hun best om arbeiders aan zich te binden. Zo zorgden bedrijven voor huisvesting en vervoer.

Aan het Nieuwe Plein verrees de Arnheemsche Bibliotheek, hetgeen een impuls was om ongeletterdheid onder de bevolking aan te pakken. De gezondheidszorg verbeterde en in 1848 werd het gemeenteziekenhuis aan de Eusebiusbinnensingel gebouwd. Het uitbreidingsplan uit 1853 van stadsarchitect Hendrik Jan Heuvelink (1806-1867) leidde tot de bouw van tal van herenhuizen aan de Buitensingels, de Rijnkade en het Roermondsplein. Nieuwe winkels verrezen. De middenstand en het culturele leven floreerden. Arnhem stak 's-Gravenhage naar de kroon en dat leverde de titel 'Haagje van het Oosten' op.

Rechts de Rijn met de Schipbrug, links de stad met de Sint -Walburgiskerk en de Eusebiuskerk, circa 1850

Universiteit Bibliotheek Leiden, COLLBN P 316 N 317

Blik op landhuis Bronbeek, circa 1850

Universiteit Bibliotheek Leiden, COLLBN P 322 N 430

De gemeente Arnhem deed haar best de stad aantrekkelijk te maken voor inwoners, werknemers, bedrijven en toeristen. Wonen, werken en recreëren waren belangrijke speerpunten van het beleid. Zo verzorgde Stoombootondermening 'Concordia' rondvaarten van Arnhem naar Cleef in 1878. In 1886 kocht de gemeente Arnhem het landgoed Klarenbeek met de bekende Steenen Tafelplateau, waar de burgerij graag verpoosde. In 1889 volgde de aankoop van het landgoed Sonsbeek. Door de aankoop van de landgoederen Klarenbeek en Sonsbeek verzekerde het gemeentebestuur de stad van een 'groen' imago, hetgeen door de Vereniging voor Vreemdelingenverkeer (VVV) breed werd uitgemeten. In Arnhem en omgeving werden talrijke wandel- en fietspaden aangelegd. Bussen vervoerden toeristen uit alle windstreken naar Arnhem.

ARNHEMSE BEELDEN VAN VERVLOGEN TIJDEN DOOR DE OGEN VAN DE FOTOGRAAF

Nieuwe druktechnieken en de uitvinding van de fotografie maakte het mogelijk prentbriefkaarten te maken, het sociale communicatiemiddel bij uitstek van toen. De oudste prentbriefkaart van Arnhem dateert uit 1893. Nieuwe drukperstechnieken en massaproductie maakten prentbriefkaarten betaalbaar voor velen. Prentbriefkaarten waren bovendien gebruiksvriendelijk en konden worden voorzien van een (persoonlijke) boodschap en per post worden verzonden, waardoor het medium wijd verspreid raakte. Tot 1892 gaf de PTT (Staatsbedrijf der Posterijen, Telegrafie en Telefonie) in Nederland als enige 'geïllustreerde briefkaarten' uit. Na 1892 traden tal van uitgeverijen op de voorgrond die fotografen in dienst hadden en hun werk gebruikten om prentbriefkaarten te maken en uit te geven. Duitsers die Arnhem bezochten spraken veelal van 'ansichtpostkarten' en de term 'Ansicht' werd in Arnhem dan ook in veel advertenties gehanteerd.

Het is aan de veelal anonieme fotografen van toen te danken dat we nu kunnen genieten van al die mooie prentbriefkaarten. Fotograaf was toen een zwaar beroep. Tot circa 1920 moesten veel fotografen hun chemicaliën zelf maken en gebruikten een zware glasnegatiecamera op een zwaar houten statief om kwaliteitsfoto's te kunnen maken met de nog relatief lange belichtingstijden. Het waren echte ambachtsmensen die in de begintijd nog niet konden bogen op ervaringen van anderen. En bij gebrek aan een degelijke fotovakopleiding waren de fotografen van toen autodidact en erg gedreven om een mooi stuk werk neer te zetten. Hun uitrusting en donkere kamer sleepten ze mee op een koets of wagen.

Inwoners van Arnhem gebruikten de prentbriefkaart om de groeten te doen, maar ook om urgente berichten door te geven. De prentbriefkaarten hadden ook een zakelijke kant en vonden gretig aftrek bij de talloze toeristen in Arnhem en winkeliers gebruikten prentbriefkaarten om hun zaak te promoten en klanten te trekken. De gemeente Arnhem promootte op prentbriefkaarten graag hun openbare- en industriegebouwen en (nieuwe) bedrijven lieten zich vereeuwigen op prentbriefkaarten. Nieuwe openbare gebouwen, bedrijven en patriciërswohnungen in Arnhem die staan afgebeeld op prentbriefkaarten waren ambachtelijk gemaakt en versierd met ornamenten. Het waren gebouwen gemaakt voor de "eeuwigheid" waaruit familie- en bedrijfstrots en waardering voor Arnhem bleek. Het gemeentebestuur was toen nauw met Arnhem verbonden en had ook eigen architecten in dienst. Ook gevestigde bedrijven lieten prentbriefkaarten maken om uit te delen aan haar klanten, relaties en werknemers. Werknemers lieten hun bedrijfsprentbriefkaart waar ze werkten zien aan kennissen, vrienden, familieleden en aan hun huisbaas.

Er werden niet alleen foto's van bedrijfspanden gemaakt, maar ook reclamefoto's van het productieproces en de vervaardigde producten die getoond werden aan potentiële afnemers, bijvoorbeeld op beurzen en tentoonstellingen voor nijverheid, handel en industrie. De prentbriefkaart werd in 1904 in het Bataviaasch Nieuwsblad "het hedendaagsche middel van gedachtenwisseling" genoemd en kon in tegenstelling tot telefoon, telegrafie en radio, activiteiten van mensen, steden, dorpen, landschappen, gebouwen en gebeurtenissen in beeld brengen. Vooral de stadsgezichten waren populair die werden gebruikt in het onderwijs, als documentatiemiddel voor gemeente en bedrijven en als verzamelobject.

Prentbriefkaarten leverden zo een belangrijke bijdrage aan het etaleren van Arnhem. Een mooi stad met een goede infrastructuur en centrale ligging trok belangrijke werkgevers aan. In 1911 vestigde de ENKA zich in Arnhem en reed de eerste elektrische tram in Arnhem. De vaart zat er goed in. Zo vestigde in 1913 de Nederlandsche Heidemaatschappij (NHM) zich in Arnhem. Er was veel bouwactiviteit in Arnhem. Het in 1915 gebouwde Luxor Theater aan het Nieuwe Plein (thans Willemsplein) was erg populair onder de burgerij. Aan de stadsrand verrezen zomerrestaurants in de bos- en heiderijke omgeving van Arnhem, die erg in trek was bij vakantiegasten en de eigen burgerij.

Duitse toeristen waren onder de indruk van de panorama's met ondermeer aardappelvelden afgewisseld met loofhout, de eikenlanen en de grote landhuizen langs de (land)wegen met de grote gazons aan de voorzijde. Park Sonsbeek werd een begrip bij de oosterburen. Het mooiste plekje van Sonsbeek met de schilderachtige gelegen tuinmanswoning werd omgebouwd tot een bekende theeschenkerij (nu: Sonsbeekpaviljoen,

Zijpendaalseweg 30). De gemeente gaf toestemming om de theeschenkerij te exploiteren onder de voorwaarden: "geen vrouwelijke bediening, geen muziek en een uur na zonsondergang sluiten". De 'theepit' - zoals de Arnhemmer zeggen – groeide in de twintiger jaren uit tot een toeristische attractie die bezoekers trekt uit binnen- en buitenland. Het zijn de gloriejaren van de Theeschenkerij Sonsbeek. Aan het Willemsplein verrees in 1925 het groot café-restaurant 'Royal'. In het buitengebied trok het in 1915 geopende Nederlandsch Openluchtmuseum met haar openluchttheater en historische gebouwen en de in 1923 geopende nieuwe dierentuin Burgers' Dierenpark met haar grote dierenverblijven drommen bezoekers.

Het glooiende landschap van Arnhem stond bekend om haar vergezichten en vanaf de 'Waterberg' genoten bezoekers van het schitterende vergezicht over de Kemperheide. Het in 1928 op het hoogste punt van Arnhem gebouwde restaurant de Steenen Tafel was ook populair als logeeradres in de zomer. Arnhem zette zich steeds meer internationaal op de kaart en de gemeente Arnhem maakte steeds meer werk van het aankopen van diverse landgoederen, zodat ook de arbeiders en de ambachtsmensen hier konden verpozen. Een van die landgoederen betreft Warnsborn, eigendom van Mr. Willem Baron Röell (1793-1841), staatsman, advocaat en directeur van de toenmalige Nederlandsche Bank. Na zijn overlijden verkocht zijn weduwe Warnsborn aan de gebroeders de Bruyn, drie suikerfabrikanten uit Amsterdam. In 1929 werd Stichting Het Geldersch Landschap eigenaar van het landgoed, waardoor het landgoed een publiek wandelgebied werd en haar culturele en natuurlijke waarden voor het nageslacht werden bewaard. Dergelijke maatregelen waren ook erg bevorderlijk om Arnhem als vakantiestad te promoten.

Arnhem was in de jaren 1930 uitgegroeid tot een belangrijk toeristencentrum. De "Parel aan de Rijn" bood talloze bezienswaardigheden, zoals de Grote Kerk of Eusebiuskerk, Sabelpoort, Sint Walburgiskerk Waaggebouw en Insula Dei. De Tweede Wereldoorlog groeide roet in het eten en veel middeleeuwse gebouwen legden het loodje door bombardementen en de stad werd bovendien geplunderd door de Duitse bezetter.

Na de oorlog zijn veel oude stadswijken opgeknapt en werd het centrum en de buitenwijken gerenoveerd en de bebouwing in Arnhem- Zuid hervat. Sommige gehavende monumentale gebouwen werden hersteld, zoals de Grote Kerk. Het tijdens de oorlog zwaar beschadigde tramnet werd vervangen door een trolleybusnet. In de jaren 1950 kwam de bebouwing in Malburgen in Arnhem- Zuid gereed. In de jaren 1960 kwam de wijk Presikhaaf in het noordoostelijke deel van Arnhem van de grond. In de jaren 1970-1980 gevolgd door De Laar, Elderveld, Kronenburg en Vredenburg in Arnhem-Zuid. In het centrum verrees veel nieuwe hoogbouw, waar zich vooral kantoren en bedrijven vestigden, hetgeen in contrast staat met de resterende oude panden. De wijk Rijkerswoerd kreeg in de jaren 1980 gestalte. In de jaren 2000 kwam de Schuytgraaf in de Over-Betuwe ten zuidwesten van de binnenstad van Arnhem tot stand. Waar ooit boerenland lag, staan nu veel luxe koopwoningen.

Na de Tweede Wereldoorlog werden er nog steeds veel fotokaarten verkocht aan het massatoerisme. Het gebruik om elkaar foto's te sturen met 'Groeten uit Arnhem' bleek nog steeds toe te nemen. Het toerisme zonder prentbriefkaart was nog ondenkbaar. Overal in Arnhem waren wel prentbriefkaarten standaard te vinden. Prentbriefkaarten werden verkocht bij boekhandelaren, speeltuinen, pensions, warenhuizen, sigarenwinkeliers, VVV kantoren en het station. De post ging gebukt onder alle boodschappen. "Groeten uit Arnhem", gecombineerd met onderliggende boodschappen, zoals ' ik maak het goed', ik ben heerlijk met vakantie", "ik geef om u", "U bent een goede kennis van me", " Kijk eens hoe ver ik me kan veroorloven te reizen!". In 1959 bedroeg de afzet van prentbriefkaarten in Nederland 200 miljoen en bedroeg de gemiddelde prijs van een ansichtkaart 15 cent. De ansichtkaarten rolden van de lopende band en bleven betaalbaar voor iedereen. Sedert 1925 was een belangrijke uitgeverij van prentbriefkaarten in Arnhem Jos-Pe, die in 1959 6 fotografen in dienst had die Nederland afreisden.

In de jaren 1970 verschoof accent steeds meer naar het nostalgische karakter. De 'Vereniging Vrienden van het Nederlands Openluchtmuseum in Arnhem' riep in 1975 in 'Bijdragen en Mededelingen' de lezers op om eens goed op zolder, in laden en oude schoendozen te zoeken of er misschien ansichten in zitten. Prentbriefkaarten werden nog steeds veel verzonden door vakantiegangers naar hun familie thuis, echter kregen steeds meer ook een souvenirwaarde. Voor dringende boodschappen gebruikte men toen de telefoon en de telegram, die nu voor bijna iedereen betaalbaar werd. De boodschap op de prentbriefkaart 'goed aangekomen' was rond 1970 uit de tijd geraakt. Het internet betekende rond 1990 de doodsteek voor prentbriefkaarten. Iedereen kan nu met een smartphone foto's maken en zeer snel verspreiden op internet. Er is nog steeds veel moois in Arnhem te zien. Een bruisende stad met veel mooie parken en de Veluwe en het rivierengebied in het verschiet.

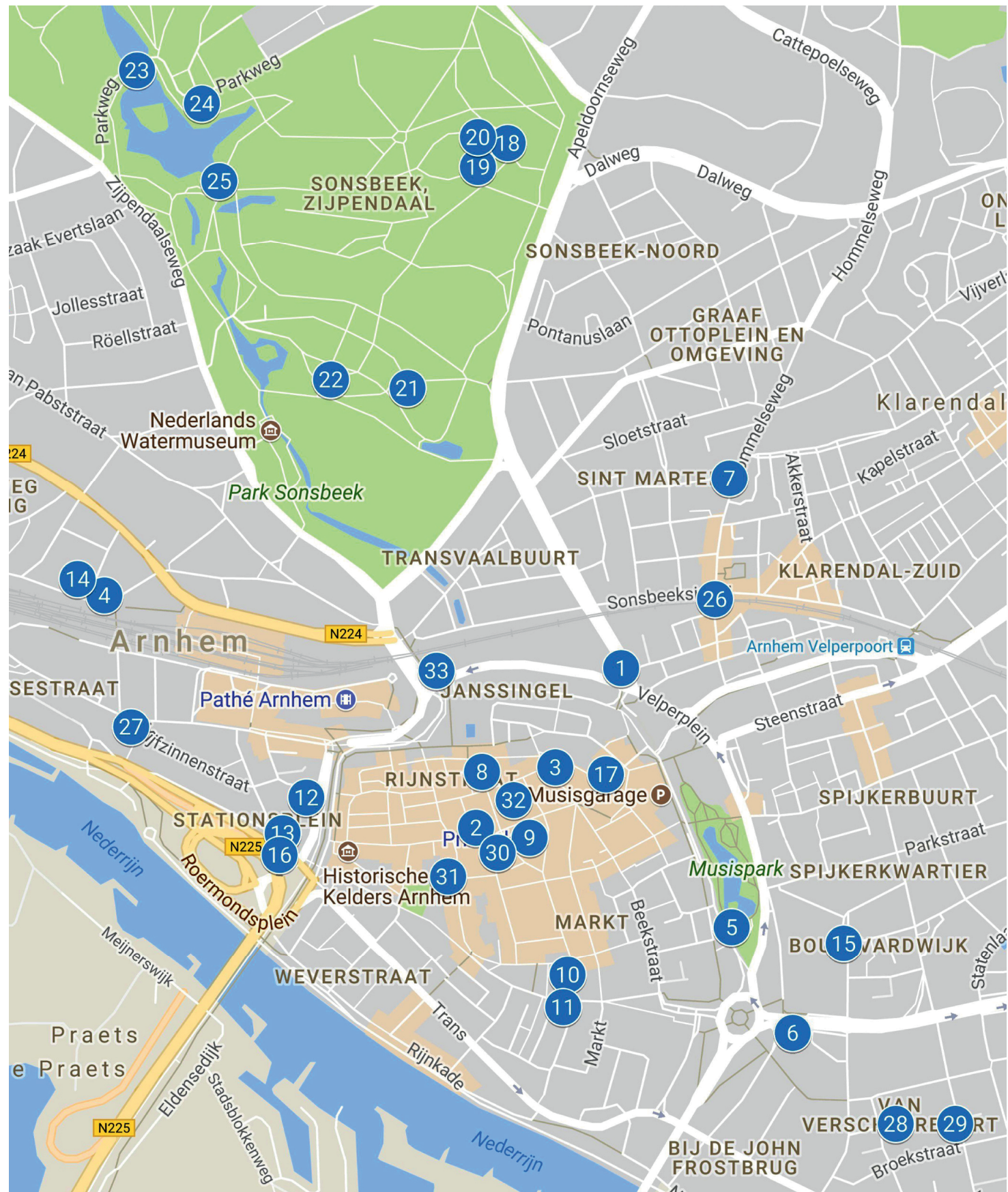
Laten we hier zuinig op zijn.

Toeristendrukke op de weg Arnhem- Utrecht. Datum: 16 april 1965

Nationaal Archief

CENTRUM

Kaart (p. 16) nummer	Stadsdeel	Medium	Gelders Archief nummer	Coördinaten	Locatie	Fotograaf	Uitgeverij	Datering
1	Centrum	Prentbriefkaart	1500-58	51.984622, 5.911480	Jansbuitensingel 33	Onbekend	Schaefer, J.H., Amsterdam	Circa 1915
1			De Handelsbank stond op de hoek van de Jansbuitensingel en de 'Apeldoornscheweg' (nu: Apeldoornsestraat). In 1912 kon men bij de bank een Safe Deposit (kluisje) huren voor f 5 per jaar. De Twentsche Bank N.V. nam in 1931 de Handelsbank over en werd in 1941 geliquideerd. Op de plek van de voormalige Handelsbank staat nu een hoog flatgebouw. Na de oorlog zijn er veel kantoorpanden gebouwd aan de Jansbuitensingel. Het verkeer is veel drukker geworden en overal staan verkeerstekens. Wandelen op de openbare weg is nu levensgevaarlijk en de auto's hebben de koetsen verdreven.					
2	Centrum	prentbriefkaart	1500-131	51.981625, 5.907724	Bakkerstraat	Onbekend	Weenink & Snel, Den Haag	1927
2			Rechts in beeld het hoekpand aan de Vijzelstraat 18. Links 'Scholten's Drogisterij en Fotohandel' aan de Bakkerstraat 1. De zaak profiteerde van de bloeiende amateurfotografie. Door de Bakkerstraat liep een tramrails. Na de Tweede Wereldoorlog verving de trolleybus de tram.					
3	Centrum	Prentbriefkaart	1500-274	51.982853, 5.909580	Bovenbeekstraat 10	Onbekend	Onbekend	27-02- 1909
3			Hotel- Café- Restaurant 'Te Roller' aan de Bovenbeekstraat lag op 5 minuten lopen van het station en was gewild bij reizigers en toeristen. Het telefoonnummer van het horecabedrijf was: 1465. Het bij de oudere (oud)Arnhemmers bekende netnummer 083 werd pas in 1939 ingevoerd. Later 085 en nu 026. In 1906 werd het gebouw volledig gerestaureerd. In 1909 poseert het personeel geduldig voor de fotograaf. Een jaar later kwam de klad er in en in 1910 werd E.J.G. te Roller failliet verklaard door de rechtbank.					

Handelsbank

Jansbuitensingel

1915

